

Списание ЕПОХИ
Издание на Историческия факултет на
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Journal EPOCHI [EPOCHS]
Edition of the Department of History of
“St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo

Том / Volume XXXI (2024).
Книжка / Issue 2

DOI: 10.54664/RLMB4154

**КОНЦЕПЦИИ ЗА РАЗРЕШАВАНЕ НА БЪЛГАРСКИЯ БЕЖАНСКИ ВЪПРОС
В КОНТЕКСТА НА СЪЗДАВАНЕТО, ПРОМЕНИТЕ И ДОПЪЛНЕНИЯТА
НА ЗАКОНА ЗА ЗАСЕЛВАНЕ НА БЕЖАНЦИТЕ И ОБЕЗПЕЧАВАНЕ
НА ПОМИНЪКА ИМ (1920–1928 Г.)**

Борис БОЕВ

**CONCEPTS FOR RESOLVING THE BULGARIAN REFUGEE ISSUE IN THE CONTEXT
OF THE CREATION, AMENDMENTS AND ADDITIONS TO THE LAW ON THE
SETTLEMENT OF REFUGEES AND ENSURING THEIR LIVELIHOOD (1920–1928)**

Boris BOEV

Abstract. *The main goal of the present study is to reveal the leading concepts for solving the Bulgarian refugee issue in the context of the creation, amendments and additions to the Law on the Settlement of Refugees and Ensuring Their Livelihood (1920–1928). The main documentary base of the research is the Shorthand Diaries of the National Assembly.*

Keywords: *Bulgarian refugee issue, National Assembly of Bulgaria, legislation, concept.*

Първата световна война завършва с национална катастрофа за България. Държавата, посредством нейния парламент и правителство, е изправена пред разрешаването на нови и сериозни предизвикателства, включително (и дори главно) от демографски характер. Едно от тези предизвикателства е задълбочилият се до крайност (вследствие загубата на територии, населени с компактно българско население – Македония, Добруджа, Тракия, Западни покрайнини) миграционен (и по-специално – бежански) въпрос. Първото правителство, което се заема да полага по-систематични усилия за разрешаването на кризата с масово имигриращите ни сънародници е правителството на БЗНС начело с Ал. Стамболийски. То управлява самостоятелно страната от 1920 до 1923 г. и приема първия (през междувоенния период) закон по бежанския въпрос – „Закон за заселване на бежанците и обезпечаване на поминъка им“ (ЗЗБОП).

Интересът към темата за бежанския въпрос в годините след края на Първата световна война, за концепциите на водещите политически партии по разрешаването му и в частност – около приемането, промените и допълненията по ЗЗБОП – се поражда от няколко основни причини.

---

* **Борис Боев** – главен асистент, доктор. Институт за изследване на населението и човека – Българска академия на науките; България; @ borisboev84@gmail.com

На първо място, в наши дни темата за мигрантите става все по-актуална за България и света. Във връзка с това би било от полза да се проучи натрупаният положителен и/или отрицателен опит на различни предишни управления, възприетите от тях концепции и законодателни мерки и средства. На второ място, именно в периода между двете световни войни и особено през 20-те години на XX в. бежанският въпрос изпъква с особено голямата си изостреност с оглед на претърпените военно-политически поражения и загубени територии с компактно българското население през 1912-1919 година. На трето място, изследванията по темата все още са твърде малко, като тук задължително трябва да се отбележат имената на Тодор Косатев [Косатев, Т. 1975, с. 57–69][Косатев, Т. 1983, с. 44–79], Георги Великов Димитров [Димитров, Г. В. 1979, с. 50–68] [Димитров, Г. В. 1985] и Пенка Пейковска [Щерионов и кол. 2018, с. 241–257] [Пейковска, П. 2019] и др. като водещи автори, на чиято база ще се опита да се опре и авторът на настоящето изследване. В техните трудове проблемът за концепциите за разрешаване на българския бежански въпрос в контекста на създаването, промените и допълненията на ЗЗБОП само е засегнат, темата е останала без изчерпателен анализ в научната литература до този момент. Оттук и важността на поставените от автора цел и задачи.

Основна цел на настоящето изследване е да се разкрият водещите концепции за разрешаване на българския бежански въпрос в контекста на създаването, промените и допълненията на ЗЗБОП. Във връзка с това поставените *задачи* са:

1) Да се изяснят основните идеи за разрешаване на българския бежански въпрос през 20-те години на XX век на управляващите от БЗНС и Демократическия сговор, формулирани в Мотивите при създаването, промените и допълненията на ЗЗБОП, и в изказванията на техни водещи дейци – депутати и министри – в хода на парламентарните прения при обсъждането на създаването, промените и допълненията на ЗЗБОП;

2) Да се създаде представа за концепциите, свързани с разрешаването на българския бежански въпрос, отстоявани в парламента от представители на останалите водещи политически партии в хода на разискванията по създаването, промените и допълненията на ЗЗБОП;

3) Да се установи кое е различното и кое – общото (както и причините за това), в идеите, определящи концепциите на управляващи и опозиция за разрешаване на българския бежански въпрос през 20-те години на XX век.

Хронологичните граници на изследването (1920 – 1928 г.) са обусловени от две ясни и безспорни събития – от първото четене на ЗЗБОП в Народното събрание (12 ноември 1920 г.), когато са представени мотивите към законопроекта, до официалното представяне на мотивите за последното допълнение към закона (9 март 1928 г.).

Основната документална база на изследването са Стенографските дневници на Народното събрание. В тях са отразени мотивите по създаването, промяната и допълнения на ЗЗБОП, както и концепциите на водещите политически партии – управляващи и опозиционни – за разрешаването на българския бежански въпрос през 20-те години на XX в.

Основните термини и понятия, на които ще стъпи настоящето изследване, личат още от неговото заглавие. На първо място тук стои терминът „концепция“ като един от трите елемента на миграционната политика (като на всяка една политика, наред с целта и програмата за реализацията на тази политика). По-конкретно концепцията на миграционната политика определя направленията, в които следва да се осъществява политиката. Това е „система от възгледи, представи и позиции по отношение на състава и обема на средствата и инструментите, с помощта на които могат да се постигнат формулираните цели“. Концепцията следва да „осигурява вътрешна непротиворечивост на използваните средства на въздействие и да е съобразена с демографското развитие, социалните условия и икономическите възможности на страната“ [Калчев, Й. 2001, с. 224].

На следващо място трябва да се уточни представата за понятието „бежанци“, с които ще се бори по-надолу в текста. В случая ще се използват дефиницията от самия ЗЗБОП [Дв. 214 – 21. XII. 1920.]. Чл. 2 разяснява какво се има предвид под бежанци в смисъла на този за-

кон (и кой всъщност е обектът на самия закон). Това са „всички лица от българска народност из Македония, Тракия, Добруджа и западните краища на България, които са забягнали или забягват в пределите на царството вследствие политическите събития и промени в казаните области, настъпили след 1912 г.“ (впоследствие, при промените на ЗЗБОП, към определенията ще се добавят и българските бежанци от Мала Азия, Бесарабия и южноруските провинции).

***

Концепцията на земеделското правителство за разрешаване на българския бежански въпрос се разкрива по време на първото четене на ЗЗБОП, което се състои на 12 ноември 1920 г. Тогава се представят Мотивите към законопроекта, които са написани от вътрешния министър Ал. Димитров [Ст. **дневници** 12. XI. 1920, 565–566.].

Още в началото се изтъква, че българският народ е поставен на изпитание, тъй като „около сто хиляди българи от Македония, Тракия и Добруджа, напуснали роден край вследствие станалите политически промени в тия области, за да не останат под инородно владичество и отказали се заради българското име от своето състояние, спечелено с труда на цели техни поколения, подиряха прибежище в България“. Тези бежанци очакват съдействие от страна на държавата и обществото. В отговор на това правителството полага грижи за посрещането, прехраната и временното настаняване на по принуда имигриращите наши сънародници. До този момент съдействието от страна на държавата по спешност се е случвало посредством постановления на Министерския съвет, които тепърва е следвало да бъдат утвърждавани от парламента чрез законодателно решение. Вземаните дотук мерки обаче имат **временен** характер, а напред ще са необходими усилия от страна на държавата за осигуряване на **постоянно** местожителство и поминък за бежанците. Настоящият законопроект е създаден и предложен в подкрепа именно на тази цел.

Правителството представя и съображенията, от които се ръководи при неговото създаване.

На първо място, без държавно съдействие бежанците ще бъдат обречени да са „немили пришълци сред българското общество и в тежест негова и на държавата“. И, обратно – при осигурена правителствена подкрепа тези хора могат да останат „полезен елемент в земеделското и промишлено производство“, проявявайки на дело своята опитност и познания в производствено и поминъчно отношение, особено при развитието и усъвършенстването на някои южни земеделски култури, които много от бежанците разработват най-добре.

Правителството си дава ясна сметка, че за да отговори на нуждите на мигриращите сънародници, е необходимо „да се направят жертви“ от страна на държавата и обществото, като тук под „жертви“ се разбира преди всичко необходимостта общините по места да се разделят с част от недвижимите си имоти в полза на преселниците. Също така държавата ще трябва да отпусне парични кредити за възобновяване на земеделската и занаятчийската професионална дейност на бежанците, както и за временното настаняване до намирането на постоянно местожителство.

Сложността и очакваната времева продължителност за разрешаване на проблема по заселването на бежанците и обезпечаване на поминъка им налага създаването на особен институт със собствен служебен персонал, с отделен свой бюджет и с „известно автономно положение“ под ръководството на министъра на вътрешните работи и народното здраве (тогава обединени в една общо ведомство). С оглед на кризисната ситуация, нетърпяща забавяне при нейното разрешаване, предлаганият закон цели освен всичко друго и опростяването на някои формалности при настаняването на бежанците и обезпечаването на поминъка им.

От земеделското правителство очакват да срещнат сериозни спънки при прилагането на своята идея чрез този закон, поради „някои язви в нашия държавен, политически, обществен живот“: преплитането на властите от разните ведомства, бюрократизмът, „егоизмът на бъл-

гарския селянин и гражданин“ (когато е засегнат неговият личен интерес), „безогледното партизанство, което опощява всяко начинание от общ характер“ (тук под „партизанство“ се има предвид безпринципната борба между българските политически партии, която не зачита дали едно или друго предложение е добро за страната, а кой го е предложил и дали това носи позитиви или негативи за съответната политическа организация).

Вътрешният министър Ал. Димитров призовава за спешно разглеждане и приемане на закона, тъй като есенният сезон за посеви и строежи е към края си, а „призрактът на настъпващата зима ще тури в ужас стоящите без подслон и работа бежанци“.

В заключението на Мотивите се обръща внимание, че според представената от управляващите концепция, законът има за цел да се подпомогнат сънародници, които са се отрекли от „родния кът и домашното огнище“, само и само да запазят българското си име, което говори за „духовни качества от възвишен характер“ и това изисква като награда за тази тяхна жертва мерките за подпомагането им да бъдат гласувани от народните представители не просто с мнозинство, но и с единодушие.

След изчитането на законопроекта отделните парламентарни групи получават възможност да изкажат отношението си към предложението на БЗНС, както и да развият своите собствени концепции за появата и разрешаването на бежанския въпрос.

Първ получава думата представителят на основната опозиционна сила в парламента (БКП) – Стефан (Станке) Димитров [Ст. **дневници** 12. XI. 1920, 568–572]. Той започва изказването си със заявление, че комунистическата парламентарна група ще подкрепи основната концепция, заложена в законопроекта на земеделците. БКП ще постъпи така, защото „...съдбата на 100 000 мъже, жени и деца, които са станали жертва на вашата националистическа политика, жертва на наредбата на обществото под господството на буржоазната класа, не може да бъде безразлична за представителката на страдащите в днешното общество – комунистическата партия“. Именно върху твърдението, че бежанците са жертва на националистическата политика на българската буржоазия, се основава първата част от изказването на Ст. Димитров. Комунистическият народен представител потвърждава позицията от началото на своето слово, че БКП ще подкрепи законопроекта на БЗНС, защото „...всяка защита, всяка закрила на тези нещастници не можем да не подкрепим“, макар днешната власт също да служи за „потисничество на широките народни маси“, включително и на бежанците, които днес са „последни голтаци“. Ст. Димитров привежда примери от страната за тежките условия, при които са принудени да живеят прокудениците. В Свети Врач (дн. град Сандански) с изключение на по-богатите, всички останали бежанци са настанени в „...дъсчени постройките на земя, дето и най-издържливите животни не могат да понесат влагата и постоянните ветрове“. Съчетано с всякаква липса на медицинска помощ, това води до висока заболяемост, а „настъпващата зима иде да си почисти сметките с тях“. Има случаи, когато самотни майки с деца биват изхвърляни на улицата за сметка на „някое по-благородно семейство“. Голямо количество бежанци от Източна Тракия пък живеят по вагони и бараки, оставени без всякаква държавна грижа. Общото заключение на Ст. Димитров е, че властта „пет пари не дава за тия бежанци“. Изказва се и съмнение дали предвидените от законопроекта бюро и околийски комисии ще могат наистина да съдействат за „едно задоволително съществуване на този нещастен свят от бежанци“. Според Ст. Димитров съдбата на 100 000 бежанци се поверява на „едно бюро от бюрократи“, а „...каквито бюрократични учреждения е имало досега в България, те са доказвали своята неспособност да се занимават с такива работи, да разрешават такива въпроси...“. Макар да заявява подкрепата си за идеите, заложили в земеделския законопроект, Ст. Димитров в заключение на своето изказване го оценява като „прах в очите“, като „примамка“; той призовава бежанците да се присъединят към „оная армия на работещия народ в България и в целия свят, която ще разреши всички тия въпроси чрез премахване на днешната обществена наредба и създаване на новата комунистическа наредба“. В обобщен вид, основната идея в концепцията на БКП е, че разрешаването на бежанския въпрос, може да се осъществи само посредством премахването на капитализма.

Въпреки че подкрепят земеделския законопроект, комунистите не виждат възможности за разрешаването на бежанския въпрос в рамките на съществуващата система.

След края на изказването на Ст. Димитров, от името на земеделската парламентарна група, думата получава Коста Томов [Ст. дневници 12. XI. 1920, 572-576]. Той подчертава, че идеите, заложи в настоящият законопроект са част от общата стратегия на БЗНС чрез законоположения, мерки и реформи да „църят злините, нанесени на България“. За него е от значение не само да се противодейства на последиците, но и на „онези причини, които докараха това нещастие на цялата българска нация“. А една от най-главните причини е, че „България в своето минало не е имала една своя самостоятелна национална политика и своя вътрешна българска политика, а тя всякога се е дирижирала от външния свят. Всякога в България е имало представители, които да защитават или които да бъдат проводници на аспирациите на великите сили“. Според К. Томов целта на земеделския законопроект е да се даде подкрепа, да се облекчи положението на „онези бежанци, които по причина на мирния договор бяха подхвърлени под чуждо иго, не можаха да се примирят с това положение и дойдоха при своите сънародници в България“. В страната има бежанци още от 1912 г., но поради последвалите войни, а може би и поради незаинтересоваността на предишните правителства, държавата не е взимала мерки за подпомагането им и тези сънародници са били принудени да живеят „ден за ден“. К. Томов дава за пример няколко десетки семейства, които от 1912 г. до днес (близо 8 години) са „временно“ настанени в манастира „Св. Георги“, намиращ се между Бургас и Поморие. Земеделският депутат завършва своето изказване с определяне основната идея на БЗНС за справяне с бежанския въпрос – обезпечаването на българските преселници с известно количество земя. Това следва да се направи, „за да не се повтарят грешките на миналото, за да не се оставят в неизвестност бежанците, които наводниха България, за да може да се облекчи тяхното положение, да заживеят един заседнал живот, от една страна, и от друга страна, за да може тяхното национално чувство, което е заговорило в момента, когато са напуснали окупираните страни, да намери един добър прием в нашата държава“. Осигуряването на земя за бежанците БЗНС предвижда да се случи чрез гласуването на специален закон за отчуждение на едрите земевладения и по-специално на чифлиците, които не се използват непосредствено от техния притежател.

Друг депутат, който получава право да се изкаже по законопроекта на БЗНС е демократът Георги Данаилов (който между другото се смята и за един от основоположниците на демографската наука в България) [Ст. дневници 12. XI. 1920, 580-581]. Г. Данаилов обяснява наличието на бежански въпрос и в други части на Европа като „резултат на капитализма“ и на „невъзможния политически терор“. Той изказва предложение за допълнение на земеделския законопроект, като освен държавната помощ за бежанците, следва да се поощри и системата на „стопанска самопомощ на преселниците“. Според него бежанците може да бъдат организирани в обединения от 10-20 семейства и под формата на кооперация да получават кредити за настаняването си от Българската земеделска банка (БЗБ), към която да се създаде специално „колонизаторско бюро“.

Последен право да се изкаже, получава представителят на Радикалната партия – Стоян Костурков [Ст. дневници 12. XI. 1920, 581-582]. Той изразява съжалението си, че законопроектът не е бил готов 4-5 месеца по-рано, тъй като може би е щяло да се спестят много злини на бежанците. Самият Костурков споделя, че е очевидец как „стотина български семейства, избягали от Тракия, се скитаха, живееха под черги, върху които падаха проливните дъждове, водата отиваше отдолу върху децата и жените. Това бяха мъченици“. Подобно на комунистите, Костурков също заявява подкрепата си за основните идеи, заложи в законопроекта, който има за цел „да направи само добро на страдащите“. Той обаче обръща внимание на предвижданияте околийски комисии – да не им се придава партиен характер, „защото не е хубаво“, което е намек за опасения от злоупотреби и измами на гърба на бежанците. Същевременно Ст. Костурков посочва, че целта на държавата трябва да е не толкова къде и как да се настанят бежанци, а да няма бежанци, т. е. сънародниците ни да останат да живеят по родните си места в Сърбия,

Македония, Добруджа и да им се гарантират народностните, училищните и религиозните права. Представителят на Радикалната партия изтъква, че дори и без бежанци в страната пак има условия за преселнически въпрос, за „колонизационен въпрос“, само че от вътрешен характер. Ст. Костурков има предвид планинското население, което следва „системно и постепенно“ да се пресели „от балканите“ (където води един „страшно беден живот“) в „плодовитите места“, в низините. Такава вътрешна миграция би била от полза, както за планинското население от „скалите и урвите“ на Стара планина, Средна гора и Родопите, но и за българската държава, която ще си осигури по-голяма работна ръка и по-висока производителност на труда (министър Райко Даскалов взема отношение по тази препоръка на Ст. Костурков, като отбелязва, че земеделците вече имат изработен законопроект по въпроса [Ст. дневници 12. XI. 1920, с. 582]).

Промени в изградената с приемането на ЗЗБОП концепция на управляващите земеделци по бежанския въпрос се осъществяват през есента на 1922 г. Тогава правителството на БЗНС внася за обсъждане в парламента нови (и, както впоследствие се оказва – последни) предложения за изменение и допълнение на членове от ЗЗБОП.

Законопроектът за допълнение закона за заселване бежанците и обезпечаване поминъка им започва да се разглежда по същество на 31 октомври 1922 г. [Ст. дневници 31. X. 1922, с. 231] Ю. Вълков от името на земеделците докладва първото предложение – за допълнение на точка 3 от чл. 3 на ЗЗБОП. Според дотогавашния вариант въпросните текстове гласят, че на всеки бежанец, според броя на членовете в домакинството и имотното му състояние, се отпуска безплатен дървен строителен материал от държавните гори и складове, както и безплатното му превозване по държавните железници или с други държавни превозни средства (кола, камиони и др.). Земеделците предлагат да бъде добавена забележка, че „тази точка и постановлението на Министерския съвет към нея № 163 от 6 октомври 1921 г. се отнасят и за признатите инвалиди, вдовиците или сираците на починалите военнослужащи в последните войни, които са получили или ще получат места за съграждане жилища за собствени нужди“. На практика с предложението си земеделците декларираат идеята ЗЗБОП да обхване, макар и само чрез една от точките си, две други големи групи жертви на войните – военноинвалидите и роднини на загинали военни. Още в началото на обсъжданията правосъдният министър Петър Янев допълва предложението на БЗНС с още една група – ветераните-доброволци от опълченските дружества „Сливница“ и „Шипка“ [Ст. дневници 31. X. 1922, с. 231].

Пръв от народните представители взема думата демократът Паскал Паскалев [Ст. дневници 31. X. 1922, 231-232]. Той оценява предложението на земеделците като „нищожна привилегия“ и „прах в очите“ на инвалидите. Според него с подобен законопроект може да се помогне „само на няколко души“ и че БЗНС се стреми не да разреши действителните проблеми, а „да създава от инвалидите свои партизани“. За да има реално подобрение на тяхното материално положение, е необходимо да бъде разработен един законопроект, който „веднъж завинаги, основно и коренно да може да разреши този въпрос с инвалидите, да подобри тяхното положение масово – не само на известни единици, но на всички...“.

Земеделският депутат Г. Точев също излиза с предложение за допълнение към разглеждания законопроект [Ст. дневници 31. X. 1922, с. 232]. Отбелязва се, че в първоначалния вариант на ЗЗБОП не са включени като обект българите-бежанци от Мала Азия, които напускат родните си места през 1912–1914 година. Г. Точев отбелязва, че те са „доста внушително количество“ и че са заселени, настанени и обзаведени както всички други бежанци. Дадени им са имоти, които обаче не могат да бъдат документално оформени, тъй като преселниците от Мала Азия „не съществуват в закона като бежанци, няма ги“. Г. Точев засяга въпроса за съдбата на още една група пострадали от войната сънародници – тези от пограничните села. Техните родни места са разрушени в хода на бойните действия, а собствениците им се преселват във вътрешността на страната. Тъй като формално те не са външни, а вътрешни мигранти, на много места се иска дори тяхното прогонване за сметка на новодошлите бежанци. Г. Точев предлага жителите от

изгорелите български села, отстоящи на поне 3 км спрямо вътрешността на България от новата граница, също да бъдат включени като обект на ЗЗБОП.

Друг депутат от БЗНС – Н. Георгиев, на свой ред предлага редом със сираците, вдовиците и инвалидите от войната, да бъдат добавени и „тия нещастни родители, които са изгубили вече своите рожби (по време на бойните действия – бел. Б. Б.) и нямат други наследници, за да могат и те да разберат, че в България има кой да се грижи за тях, които са останали вече. Защото, когато искаме да дадем помощ на 20-30 годишни жени (има предвид вдовиците на загиналите във войната – бел. Б. Б.), как вие ще погледнете на 50–60-годишните родители, да ги оставите на улиците?“ [Ст. дневници 31. X. 1922, с. 233]

След двамата земеделски народни представители право да вземе отношение по законопроекта получава и Н. Сакаров от името на БКП [Ст. дневници 31. X. 1922, 233–234]. Той одобрява земеделските предложения за допълнения на ЗЗБОП. Но, подобно на представителя на демократите, Н. Сакаров също отбелязва, че твърде малко ще са облагодетелстваните инвалиди, вдовици и сираци от войните. Възползвалите се от тях (както и от бежанците) ще са „десетици, максимум стотици“ от всичките около 200 000 инвалиди, вдовици и сираци. Ето защо Н. Сакаров е на мнение, че извън предлаганите поправки в ЗЗБОП, следва да се създаде и „една дирекция, която да се грижи въобще със целия инвалиден въпрос“. Комунистическият депутат изтъква, че това е дълг на държавата и нейните органи, тъй като същата тази държава „...взе всички войници, взе офицерите, направи ги инвалиди, уби други, остави вдовици, остави сираци напълно на произвола на съдбата, за да могат да стават скандали и гюрултии в последните моменти, когато те предявяват своите искания“.

След края на изказването на Н. Сакаров думата за отговор отново се предоставя на правосъдния министър П. Янев [Ст. дневници 31. X. 1922, 234–235]. Той обръща внимание, че правителството осигурява помощ за пострадалите от войните, „доколкото това е възможно и поносимо и за бюджет, и за данъкоплатец, и за всичко“. Общо взето П. Янев приема предложенията на отделните парламентарни групи като конструктивни и не ги отхвърля, а обещава, че на трето четене те ще бъдат прибавени към правителственото предложение за промени в ЗЗБОП.

След края на изказването на правосъдния министър земеделският докладчик прочита предложението на министерски съвет за добавяне към чл. 23 нов чл. 23а. Към първоначалния вариант на текста – *„Българската земеделска банка отпуска, под гаранция на държавата заеми на бежанците най-много до двадесет хиляди (20 000) лева на домакинство. За тази цел държавата открива кредит на банката, ако последната не може да задоволи напълно нуждите на бежанците със свои средства“* – се прави следното допълнение: *„Под гаранция на държавата, Българската земеделска банка отпуска личен заем и на инвалидите, вдовиците или сираците на починалите военно-служещи в последните войни, които са получили или ще получат места за съграждане жилища за собствени нужди в размер до сто хиляди лева и ипотечен такъв в размер на 60 % от стойността на постройката с мястото“* [Ст. дневници 31. X. 1922, с. 235].

П. Янев продължава с разясняване и аргументиране на земеделската инициатива бежанците също да имат право да ползват ипотечни заеми, нещо непредвидено в първоначалния вариант на чл. 23 от ЗЗБОП [Ст. дневници 31. X. 1922, 235–236]. Също така, за да не се превръща в един „илюзорен закон“, П. Янев настоява максималният размер на личния заем да е 50 000 вместо 100 000 лв. (както е в първоначалния вариант). Макар и с известни забележки от страна на П. Паскалев (Демократическа партия) и Н. Сакаров (БКП), общо взето депутатите (включително и тези от опозицията) приемат и това предложение на БЗНС [Ст. дневници 31. X. 1922, 236–238]. Не липсват обаче и нотки на скептицизъм (Н. Сакаров) един одобрен и гласуван закон при неговото прилагане да се превърне в своята противоположност.

Окончателно предложенията за допълнение на ЗЗБОП са приети на трето четене по време на заседанието на 2 ноември 1922 г. [Ст. дневници 2. XI. 1922, 240–241]. В „Държавен

вестник“ те са обнародвани на 30 ноември с. г. под името „Закон за допълнение закона за заселване бежанците и обезпечаване поминъка им“ [Дв. 195 – 30. XI. 1922]. И в двата допълнени пункта – чл. 3 и чл. 23 личи, че са приети предложенията на народните представители, включително и от опозицията, с цел разширяване на обекта на закона. Така наред с бежанците от Македония, Тракия, Добруджа и Западните покрайнини, въз основата на ЗЗБОП на известна държавна помощ могат да разчитат и инвалидите, вдовиците, сираците на починали военни, ветераните-доброволци от опълченските дружества „Сливница“ и „Шипка“, крайно бедните и без никакви наследници родители на починали във войните, както и българите-бежанци от Мала Азия.

Окончателният вариант на двете обнародвани промени в ЗЗБОП са следните.

Към точка 3 на чл. 3 се добавя следната забележка:

„Тази точка и постановленията на Министерския съвет към нея № 163 от 6 октомври 1921 г. се отнасят и за признатите инвалиди, вдовиците или сираците на починалите военно-служещи в последните войни, ветераните доброволци от опълченските дружества „Сливница“ и „Шипка“, крайно бедните и без никакви наследници родители на починали във войните, и бежанците българи от Мала Азия които са получили или ще получат места за съграждане жилища за собствени нужди“.

Към чл. 23 се добавя нов член 23а:

„Под гаранция на държавата, Българската земеделска банка отпуска личен заем и на инвалидите, вдовиците или сираците на починалите военно-служещи в последните войни, ветераните доброволци от опълченските дружества „Сливница“ и „Шипка“, крайно бедните и без никакви наследници родители на починали във войните, и бежанците българи от Мала Азия, които са получили или ще получат места за съграждане жилища за собствени нужди в размер до 50 000 лева и ипотечен такъв в размер на 60 % от стойността на постройката с мястото, макар последните да се намират във или вън от чертата на градовете и селата. В същия размер могат да получат ипотечен заем от Българската народна банка и бежанците, но Българската народна банка служебно задържа от разрешения заем толкова лева, колкото е задължението на бежанеца-просител към държавата и Българската земеделска банка, за сметка на последните. За начина на контролиране отпуснатите суми Министерството на вътрешните работи и народното здраве да издаде специален правилник“

***

След преврата на 9 юни 1923 г. на власт се установява управлението на Демократическия сговор (ДСг). Макар то да представлява своеобразно отрицание на политиката на БЗНС и да отменя много от земеделските законови нововъведения, ЗЗБОП не е сред тях. Напротив, Законът за заселване на бежанците и обезпечаване на поминъка им, продължава да функционира, като всяко от двете правителства на Демократическия сговор – това на Ал. Цанков (1923–1926 г.) и А. Ляпчев (1926–1931) внасят свои изменения и допълнения в него, плод на вижданията им за оформяне на основната концепция на закона.

На 21 април 1924 г., по инициатива на Демократическия сговор, в парламента е внесен за първо четене законопроект за изменение и допълнение на ЗЗБОП [Ст. дневници 21. IV. 1924, с. 1663]. Петко Стайнов представя законопроекта заедно с мотивите към него [Приложения 1923/1924, № 61, 287–288]. Според управляващите от ДСг натрупаният опит от прилагането на ЗЗБОП е предизвикал редица основания за належащи промени в някои негови постановления, оказали се „несъответстващи и нецелесъобразни със задачите, преследвани от закона“. Но при това първо четене в парламента не се стига нито до обсъждане на конкретния законопроект, нито до разглеждане на бежанския въпрос като цяло.

На 5 юли 1924 г. протича второто четене на законопроекта на Демократическия сговор. Този път „четенето“ прераства в широка дискусия по бежанския въпрос. Отново както през

ноември 1920 г., проблемът се разглежда в дълбочина, споделят се концепциите на различните политически партии. Дискусията преминава през два етапа: първи етап – разглеждане на бежанския въпрос в дълбочина, споделяне на различни идеи за разрешаването му; втори етап – обсъждане точка по точка на конкретните предложения на Демократическия сговор за изменение и допълнение на ЗЗБОП.

Първата част от дебатите започва с изказването на Сребрен Поппетров от името на ДСг [Ст. **дневници** 5. VII. 1924, 2964–2967]. Той изтъква значението на бежанския въпрос като въпрос не само хуманитарен, но и народностен, национален, социален, политически и стопанско-икономически. С. Поппетров специално се спира на народностната страна, като подчертава, че изселниците, напускащи родните си места, се ръководят от възвишени чувства. „Защото, за да се решат да дойдат в България да бъдат за приказка, да бъдат товар, да измъчват и правителство, и общество, и политически фактори, това значи, че трябва да има нещо по-възвишено, което да ги кара да преглътнат тези неприятности“. Масовизирането на бежанския поток С. Поппетров поставя след 1918 г. Според него само от Македония са дошли 300 000 прокуденици. Ако към тях се прибавят и преселниците от Тракия и Добруджа, общият им брой надхвърля 500 000 – това са хора, които „не са настанени, не са осигурени, не са успокоени“ и до днес. С. Поппетров обвинява земеделското правителство на Стамболийски, че макар и да издава закони за настаняване на бежанците, привилегиите от тяхното прилагане получават приближени на БЗНС хора. Отделно се допуска настанените прокуденици да се гонят от завърнали се турски и гръцки собственици на имотите. Така се случва в Неврокоп (дн. Гоце Делчев), в Джумаята (дн. Благоевград) и в Петрич. С. Поппетров припомня, че бежанският въпрос съществува не от 1918 г., а от 1913 г. и дори от 1903 г. (потушаването на Илинденско-Преображенското въстание), но въпреки това повече от 20 години остава неразрешен. Което означава, че подобно положение не може да продължава без край. Ето защо С. Поппетров призовава бежанският въпрос „...да се уреди не по книга, не по закон и членове само, но... да се уреди в същност, в действителност да заговори утре действителността, че той се нарежда“. Следва да се прекрати с това на преселниците да се гледа като на „плячка за търговия“ и да се „партизанства“ с тях. Той настоява властта да проучи как и защо големи маси от бежанци все още стоят ненастанени, „по вагони“ и „на полето“, както и защо продължават междусобиците между тях и местните селяни. С. Поппетров припомня, че в програмата на ДСг е залегнало омиротворяването на страната и това омиротворяване според него включва и разрешаването на въпроса с прокудениците, защото в противен случай „ние ще бъдем зрители на сцени още по-скръбни от тези, които станаха досега“. Необходимо е „да се излекува раната“ от лошия прием през 1918 г. и от лошото настаняване през времето на „дружбашкия режим“. Заключениеето на С. Поппетров е, че „нито един бежанец, който е в българска земя, не трябва да остане ненастанен“.

Втори думата получава комунистическият депутат Димо Хаджидимов [Ст. **дневници** 5. VII. 1924, 2967–2970]. Той също отчита многото злоупотреби със ЗЗБОП и дава конкретни предложения как те да се избягват занапред. На първо място, да се засили изборният елемент в околийските комисии, който да осигури контрол отдолу при настаняването на прокудениците. Околийските началници не трябва да участват в комисиите, защото те са на такава позиция, че „във всяко време“ и „при всички случаи“ ще се грижат само за „тясно партизанските интереси“ на правителството, което ги назначи. Вместо това следва да вземат участие повече хора, излъчени от самите бежанци. Също така Д. Хаджидимов препоръчва, макар и със съвещателен глас, да бъдат привлечени представители на съществуващите легални емигрантски организации – македонска, тракийска, добруджанска и др. На второ място се засяга въпроса за заемите и лихвите към тях. Според Д. Хаджидимов първите са твърде малки като сума (50–60 000 лв.), а вторите – твърде високи. Получава се така, че „вие отнемате с едната ръка това, което им давате с другата“ и затова призивът на комунистическия депутат е да не се обременяват още в началото със задължения, които всъщност ще осуетят облагите, които би трябвало да получат бежанците по ЗЗБОП. Проблемът е, че дори и малките кредити с високи лихви невинаги са

достъпни. Когато преселниците отидат в банката, на тях им се отказва заем с обяснението, че няма достатъчно средства. А това обезсмисля приетото в закона, превръща го в „прах в очите“. Трети голям проблем е липсата на пълна и изчерпателна статистика за броя на бежанците, за броя на бежанските семейства, за разпределението им в България и за тяхното разграничение по произход, социално положение, занятие и т. н. Комунистическият депутат предупреждава, че не може да се помогне на истински нуждаещите се изселници, без да са налице тези предварителни данни.

Във втората част от изказването си Д. Хаджидимов разглежда как може да се стигне до истинското пълно и окончателно разрешаване на бежанския въпрос. То може да настъпи, когато няма да има вече прокуденици или поне мнозинството от тях ще имат възможност да се завърнат свободно по родните си места, отървавайки се веднъж завинаги от „трагизма на своята изгнаническа съдба“. Д. Хаджидимов изтъква, че каквито и мерки да се взимат за обезпечаване и настаняване на бежанците, „... у тях, у техните души и сърца никога не угасва и не ще угасне пламенното възжелание да се върнат отново под родна стряха, при бащино огнище“. Ето защо, илюзия е да се мисли, че като се „подхвърлят трохи“ и се правят „нищожни подаяния на нещастници, които всичко са изгубили“ те ще паднат на колене и ще „ви целуват скутовете, задето сте ги „настанили““.

В края на своето изказване Д. Хаджидимов засяга и темата за изострените отношения между бежанците (и по-специално – македонските бежанци) и местните българи. Той отчита, че е създадена „една сгъстена атмосфера на неприязненост, на антипатия, дори и на омраза, която избива до открита македонофобия“. Според комунистическия народен представител тази „македонофобия“ няма истински причини да съществува, но въпреки това е налице, защото взелите властта на 9 юни 1923 г. са използвали „известни среди от емиграцията“ за свои „вътрешни котерийни“ и „класово политически цели“. Създава се ситуация, при която местните работници и селяни се настройват срещу македонската емиграция като цяло. Д. Хаджидимов отказва да признае това за действителност и търси отговорността изцяло у управляващите деветоюнци. Според него дори доказаните убийци от македонските среди, на които „ръцете още не са измити от пролятата кръв, стоят по-високо от техните заблудители и вдъхновители“. Такова е и заключението на Д. Хаджидимов:

„Аз вдигам глас на защита на македонците, находящи се в България и заявявам, че те не и не могат да бъдат палачи и убийци на трудящите се работници и селяни. Това е буржоазията, която търси и намира съзнателно свои оръдия измежду емиграцията, а тя е тъй нещастна и в такава разпътица, че всякога ще се намерят такива нещастници от нейните среди, и след като тая буржоазия ги използва, както изискват нейните котерийни интереси, пуска в обществото добилата вече гражданственост фраза „и това е работа на македонците“ и си умива ръцете като Пилата Понтийски“.

Управляващите не оставят без реакция изказването на Д. Хаджидимов. Думата за отговор получава министърът на вътрешните работи и народното здраве Иван Русев [Ст. дневници 5. VII. 1924, 2970–2971]. Той обвинява преждеговорившия народен представител, че целта му е не да се помогне на бежанците, „...но да се направи към тях жесток позив, да ги привлече в мрежата на комунистите и да ги подготви за нови беди и нови нещастия... да ги хвърли срещу другите техни братя за цели, които нямат нищо общо с добруването на България“. Д. Хаджидимов протестира срещу тези нападки, но на свой ред е апострофиран от сговористите с репликата „Мълчи бе, продажна твар!“. Извън обвиненията срещу комунистите Иван Русев опитва да даде алтернативно обяснение за възникването на бежанския въпрос. Според него причина за появата му, не трябва да се търси в предишните управления, нито в буржоазията (както твърдят комунистите) а в „съдбата“. Иван Русев е на мнение, че „...не е виновен онзи, който е проливал кръвта си и който се е бил. В борбата един трябва да падне – паднахме ние. Това може би е било едно решение на съдбата – ние да изгубим“. Вътрешният министър смята, че друг вид

обяснение, подобно на комунистическото, означава „...да създадете омраза между различните класи в страната, за да постигнете вашите адски намерения“.

Парламентарната дискусия продължава с изказване на социалдемократа Михаил Донсузов [Ст. дневници 5. VII. 1924, с. 2972]. Подобно на комунистическия си колега, той също обръща внимание на проблема с ефективността на комисиите. Според него те не отговарят на предназначението си и не се ползват с доверието на бежанците. От друга страна М. Донсузов, обръща внимание, че бежанският въпрос не може да се разреши само с национални законоположения, тъй като той е станал международен въпрос и следователно за решаването му са необходими международни мерки и законоположения. Но за да се постави на „международната маса за разрешение“, е нужно да се разполага със статистически данни за броя на българските прокуденици. Въз основа на събраните данни България може да претендира, че е „малка да прибере един милион бежанци“ (по изчисленията на М. Донсузов). Според социалдемократическия депутат се получава парадоксална ситуация, при която Сърбия е с голямо пространство и малко население, а България – с малко пространство и голямо население, което трябва да изхранва. М. Донсузов изтъква, че въпросът за българските бежанци е повдигнат от БРСДП на международно (и по-специално – на балканско) равнище и че „ние убедихме сръбските и румънските социалисти да повдигнат в своите парламенти въпроса за възвръщането на тези бежанци в техните родни места, както и за обезпечаване на тяхната лична и материална сигурност“. Без излишна скромност се заявява, че „ние, социалистите, от бежанския въпрос правим голям международен въпрос“. Следва и риторичен въпрос към управляващите: „Какво направи българската буржоазия и българското правителство?“. С това не се изчерпват критиките на М. Донсузов. Той привежда пример с Бургас, където бежанските гласове се използват за „правене на общинска политика“. М. Донсузов заклеява гореописаното явление:

„Това е позор за българските политици, които нямат съвест, когато използват нещастieto на тези бежанци. Срещу обещанието, че ще им дадат някоя хапка хляб или дворно място, събират техните гласове“.

В заключение социалдемократическият депутат обобщава позицията на БРСДП. Тя е, че ЗЗБОП се оценява като закон, който може да допринесе за успокоението на България и да „даде на тия нещастници бежанци една помощ“. Но не трябва да се спира дотук; бежанският въпрос трябва да стане международен и да се разреши окончателно „чрез разбирателство между народите, чрез помирение между народите, чрез съвещания и конференции да се дойде до братство между народите“.

След края на изказването на М. Донсузов думата получава Иван Каранджулов от Демократическия сговор [Ст. дневници 5. VII. 1924, 2973-2974]. Той засяга други важни страни на бежанския въпрос. На първо място – за т. нар. „Венизелска конвенция“ от 1919 г. Подписана принудително от България паралелно с Ньойския договор, тази конвенция официално претендира да подпомага доброволното преселване на българи от Гърция и на гърци от България. В действителност обаче според И. Каранджулов това е „конвенция за насилствено преследване, заставяне на българското население в Македония да напусне огнища и мило и драго, и да бяга, както и бяга, голо и босо в България“ (неговият колега от ДСГ Георги Данаилов допълва от място, че „тази конвенция е най-отвратителният акт, който човечеството някога е създавало“). Гръцката държава „насилва българите по един демонски начин“. И. Каранджулов отбелязва, че без да употребява винаги физическа сила, гръцката държава така застрашава с терор българите, че ги заставя „да бягат голи и боси“. Изтъква се и че българите напускат родните си места, завладяни от Сърбия и Гърция, защото не им се признават най-елементарни права: да говорят на своя език, да имат собствени училища, да се молят на български и др. „Това са наглед нищожни неща, но това са права такива, каквото е правото да живее човек, каквото е правото да може да се облича да не бъде гол, каквото е правото да може да се храни, за да живее, за да не умре от глад. Същото е и с правото да може да говори, понеже има език..., същото е и правото да има училища за наука, да има черкви, където да се моли на Бога на свой език“.

Друг важен въпрос, засегнат от И. Каранджулов, е за „комитаджиите“. Той обяснява съществуването им с недоволството сред бежанците и заключава, че „има ли недоволници и бежанци, възможно е да има и комитаджии; няма ли бежанци и недоволници, не може да има и комитаджии и няма да има и оплаквания, че бежанци отиват в Македония, въоръжени от България“. И. Каранджулов е на мнение, че ако Европа иска да не „трепери“ от избухването на нова световна война от Балканите (подобно на Първата световна война, която започва именно оттук, вследствие на неразрешени национални противоречия), тя трябва да „изгаси този подготвен огън“. Смисълът на неговото предложение е да се поиска от Европа намаляване на дължимите от България репарации, реквизиции и други задължения, като тези средства бъдат пренасочени към разрешаването на бежанския въпрос на Балканите и по-специално към подпомагане на българските прокуденици от Македония.

Думата получава и още един депутат от ДСг – бившият радикал Стоян Костурков [Ст. **дневници** 5. VII. 1924, 2974–2975]. Той се разграничава от острите нападки на колегите си срещу Д. Хаджидимов. Макар да не приема комунистическите му възгледи, Ст. Костурков призовава да се зачитат убежденията на този македонски революционер. След това той допълва две основни виждания по бежанския въпрос, засегнати вече от други негови колеги: първо, че действителното му разрешаване минава през връщането на изселниците по родните им места (всичко друго е „разрешение временно“); второ, да се обърне внимание (нещо повече – „да се поведе цяла дипломатическа война“) на Европа и Америка, че спокойствието и мира на Балканите и в света като цяло зависи и от правилното разрешаване на бежанския въпрос. Ст. Костурков обаче не отрича и че трябва българските прокуденици да получат непосредствена помощ от държавата, докато текат преговорите за осигуряването на тяхното възвръщане по родните им места; при положение, че се помага на „хора от чуждо племе“, то какво остава за хора „в жилите на които тече българска кръв“. Във връзка с това се припомня и поговорката, че „ризата е по-близо до снагата, отколкото палтото“.

От страна на земеделците се изказва Минчо Диянов [Ст. **дневници** 5. VII. 1924, 2975–2976]. Той изразява подкрепата на БЗНС за законопроекта („един от ония, който, може да се каже, обединява напълно народното представителство“ и допринася твърде много за облекчаване положението на бежанците). Но и М. Диянов е на мнение, че разрешението на бежанския въпрос е извън този законопроект и извън правомощията на българския парламент, и в много по-голяма степен зависи от дипломатическата дейност на правителството, която да доведе до спиране на преселническия поток и до репатрирането на вече пристигналите прокуденици. Земеделският депутат обаче обръща внимание и на една парадоксална взаимовръзка между предприетите мерки и затягането на проблема. Той изтъква, че колкото повече се разширяват привилегиите по отношение на бежанците, толкова повече обективно се поощрява идването на нови и нови изселници, вместо да се постигне завръщане по родните места на вече установилите се. Също така М. Диянов прави опит да защити правителството на Ал. Стамболийски от отправените срещу него нападки от страна на Демократическия сговор. Той посочва редица успешни примери за настаняване на бежанци в отделни села в Свищовско – Горна Студена, Царевец, Саръ дере, Акчар, Александрово. От друга страна земеделският депутат не отрича и случаите на злоупотреби със ЗЗБОП. Така например, откривайки „вратички“ в прилагането на правото за безплатен дървен материал, „маса бежанци“ съумяват да вземат такъв от 3–4 лесничейства, да го продадат за по 100–200 000 лв., без при това да си построят къща (за каквато по принцип е следвало да се използва тази държавна помощ).

След М. Диянов думата отново взема депутат от Демократическия сговор – Недялко Колушев [Ст. **дневници** 5. VII. 1924, 2976–2978]. Той привежда примери с други бежански въпроси – руски и гръцки, които получават международен характер, тъй като с тях се занимава Обществото на народите и създадения към него институт на върховния комисар за бежанците, и поради това съответните национални групи получават не само морална, но и материална подкрепа. Нищо подобно не се случва с българския бежански въпрос, който си остава вътреш-

нонационален, без международна помощ. Нещо повече – в отделни случаи като гръцкия, настаняването на гръцките изселници от Мала Азия става за сметка на българите от Западна Тракия, които са принудени да напуснат родните си места и на свой ред да се превърнат в бежанци. Н. Колушев призовава българското правителство и парламент да повдигне пред ОН въпроса за българските прокуденици и на тях да се обърне поне това внимание, което е било засвидетелствано за гръцките бежанци. Депутатът от ДСг се спира и на икономическата страна на проблема, а именно, че България не може да осигури достатъчно обработваема земя за прииждащите преселници, каквато остава пустееща и небработена в обширните тракийски и източно-македонски полета на Гърция и Турция.

Последен, преди да започне обсъждането на законопроекта по същество, взима думата Димо Кьорчев от името на Националлибералната партия [Ст. дневници 5. VII. 1924, 2978–2979]. Той също се присъединява към общата позиция, че разрешаване на бежанската криза може да има само когато прокудениците се завърнат по родните си места. Националлибералният депутат обръща внимание, че освен отрицателното влияние върху бюджета на България навлизането на изселнически маси води до отрицателно влияние и върху „морала на страната“. Димо Кьорчев е на мнение, че българските бежанци подобно на всяка друга емиграция, имат „по-малко морал“ и са „елемент на разрушение“. Според него именно от преселническите среди са образуват „гнездата на болшевизма и на анархизма“, оттам излизат „отделни елементи, които са опасни за обществения ред“. Д. Кьорчев привежда примери с добруджанската емиграция, в която доминират силни прокомунистически настроения. Той дори ги цитира: „Ние сме болшевики, ние даже си служим с ония средства, които болшевиките ни дават, защото виждаме, че нашата държава не може да ни защити“. Националлибералният депутат привежда и статистически данни от изборите през последните години, според които в градовете с настанили се изселници, „гласовете на бежанците са комунистически“. Такива градове са Стара Загора, Бургас, Сливен и Пловдив.

С изказването на Д. Кьорчев приключва първият етап от това обширно парламентарно обсъждане по бежанския въпрос, включващ разглеждането му в дълбочина и споделяне на различни концепции за разрешаването му, и се преминава към втория етап – обсъждане по същество на предложения от Демократическия сговор законопроект за изменение и допълнение на ЗЗБОП [Ст. дневници 5. VII. 1924, 2979–2983].

Търсейки начин да неутрализират злоупотребите със закона, управляващите предлагат да се въведе специално допълнение към чл. 2, посочващо кои лица не могат да ползват облагите на ЗЗБОП. Това са, първо, онези, които в стремежа си за по-добър поминък или „по-големи удобства“ напускат родните си краища и се заселват в България; второ, всички бежанци, чието материалното положение позволява да се грижат сами за своето настаняване и поминък. Това допълнение към чл. 2, със своята недостатъчна прецизност и конкретност, заплашва да се оставят без държавна помощ действително нуждаещи се хора. От друга страна със специална забележка към същия чл. 2 към бежанците се приравняват и се ползват с облагите на ЗЗБОП по отношение на кредит, парцели за строеж и строителен материал „всички пострадали от войните бедни и безимотни жители в новите земи, които имат постоянното си местожителство в тия земи от преди 5 октомври 1912 г.“. Тези промени в закона не срещат противодействие от нито една парламентарна група.

Не така стои въпросът обаче с втората забележка към чл. 2, предложена лично от вътрешния министър Иван Русев и предизвикала широка дискусия по отношение на целия законопроект на ДСг. Според тази забележка към бежанците се приравняват и се ползват от облагите на ЗЗБОП „ония от българите, преселващи се по българо-гръцката конвенция за изселването, които установят, че са бедни“. Прави впечатление, че на предложението на вътрешния министър първи противодействат депутати не от опозицията, а от парламентарната група на Демократическия сговор.

Изказва се Иван Каранджулов от ДСг. Той предлага българо-гръцката конвенция от 1919 г. да не се споменава в законопроекта, защото е възможно в скоро време да бъде анулирана.

В изказването на друг депутат от ДСг – Стоян Костурков – се наемква какъв точно е проблемът с упоменаването на конвенцията – това, че тя претендира българите от Източна („гръцка“) Македония да са напуснали родните си места не насилствено, а доброволно. Конвенцията предполага „доброволно“ изселване, а Ст. Костурков изтъква, че „няма бежанци, които да идват доброволно, те са принудени“. При това положение, „защо ще отидем сега да признаваме тези бежанци като такива, които доброволно са напуснали родните си места“.

Още по-категоричен е сговористкият депутат Недялко Колушев. Според него не следва да бъде въвеждана в българското законодателство „една конвенция, която ни е наложена, против която ние протестираме, която е една неправда...“.

Четвъртото изказване отново е от Демократическия сговор. То принадлежи на Владимир Руменов, който вижда противоречие в споменаването в официален документ на една конвенция, която българската държава претендира, че не признава.

Министърът Иван Русев получава право да защити своето предложение. Той признава, че конвенцията е „много тежка и неприятна за нас“, но тя съществува, тя е наложена и на нейно основание в България постоянно пристигат бежанци от Македония. Идеята на И. Русев не е да се признава конвенцията, а да бъдат приравнени „доброволно изселилите се“ (по документ) бежанци от Източна Македония с останалите бежанци. Това приравняване е необходимо, тъй като „по смисъла на конвенцията бежанци няма“. И. Русев подчертава, че в случая е важно не „какво е нам приятно или неприятно“, а каква е действителността. По същия начин той припомня, че не е желателно по принцип да има бежанци, „обаче фактът е налице: те идват всеки ден“. Министърът завършва с обобщението, че забележката има за цел „да помогне на тях, които имат нужда, макар те да са дошли по силата на конвенцията, която ни е наложена“. Според него, ако депутатите не приемат предложението му с това ще „направят зло“ на тези бежанци, които „всеки ден идат“.

От името на социалдемократите Асен Господинов прави друго предложение за преодоляване на възникналото противоречие. Той признава правотата на министър Русев, доколкото в променения от законопроект на сговористите чл. 2 от ЗЗБОП изрично се посочва, че бежанци са **принудително** напуснали родните си места (думата „принуда“ отсъства от първоначалната редакция на ЗЗБОП, направена от БЗНС през 1920 г.), докато формално според българо-гръцката конвенция идващите от Източна Македония са **доброволно** изселили се. Асен Господинов вижда решение на спора в отпадането на думата „принудено“ от дефиницията на понятието „бежанец“, така както тя отсъства в оригиналния вариант на ЗЗБОП преди последвалите му редакции и предложения за изменение и допълнение. Но и това предложение страда от недостатъци при евентуалното му недоброжелателно тълкуване. Сговористът И. Каранджулов обръща внимание, че ако отпадне от чл. 2 думата „принудено“, може да се използва като доказателно, че идващите в България бежанци (не само тези по българо-гръцката конвенция от 1919 г., а въобще всички) са напуснали родните си места доброволно. Ето защо следва да се отстоява позицията да не се споменава за конвенцията в ЗЗБОП. Трети вариант предлага депутатът от ДСг Михаил Монеv Колев. Той е за запазване на забележката на министър Русев, но в нея самата спорна конвенция „за доброволно изселване“ да се окачестви като принудителна. След приключване на дебатите по чл. 2, от трите направени предложения – на Асен Господинов е отхвърлено от парламентарното мнозинство, на М. М. Колев въобще не е подложено на гласуване, а на министър Русев е прието.

По останалите точки от законопроект на сговористите не се стига до сериозни дискусии, а в повечето случаи и въобще липсват такива. Сред гласуваните на второ четене промени се открояват няколко по-значими.

Към групите лица, които получават право да се ползват с привилегии по ЗЗБОП, се добавят и вдовиците на починалите ветерани от Руско-турската освободителна война 1877–1878 г. (чл. 3)

Потвърдено е, че няма да се взимат земи за настаняване на бежанците от вакъфските имоти (тази редакция е направена още от земеделските създатели на закона), а освен това (кое-

то е нововъведение) се отхвърля и възможността (заложена в оригиналния ЗЗБОП) за използване на манастирски имоти (чл. 9).

Глобите за неоправдано отсъствие от заседание на околийска комисия се повишават от 50 на „50-500 лв.“ (чл. 17).

Променя се срокът, в който бежанците нямат право да залагат, продават или изобщо да отчуждават получените от държавата имоти – вместо 20 години този срок е намален на 5 години (чл. 20).

Променя се и срокът, в който получените от бежанците имоти са освободени от данък – вместо 5 години този срок вече става 10 години (чл. 22).

Размерът на заемите, които могат да теглят бежанците се променя от 20 000 лв. на „до 50 000 лв.“ плюс право на ипотечен заем до 60 000 лв. (чл. 23).

От страна на опозицията особено голяма активност при обсъждането на законопроекта на сговористите проявява комунистическият депутат Димо Хаджидимов. Освен отправените от негова страна критики по предложенията на управляващите, той прави предложения за изменения и допълнения на ЗЗБОП:

- освобождаване новостроящите се бежански жилища от такси за разрешителни, скици, планове и др;

- един от двамата помощници на началника на Бюрото за настаняване на бежанците да се излъчва чрез таен избор от тях;

- при важни случаи, засягащи масовото настаняване на бежанците, Бюрото да свиква на заседание и представители от ръководствата на емигрантските организации с право на съвещателен глас;

- стойността на земите, които държавата раздава на бежанците, да се изплаща без лихва и срокът на изплащането да започва не от третата, а от петата година след получаването на земите;

- заемите, които да се отпускат на бежанците, да са в размер на 50 000 лв., а не „максимум до 50 000 лв.“ (както са предложили сговористите).

От петте предложения на Димо Хаджидимов, целящи допълнителни облекчения за бежанците, е прието само първото. Останалите са отхвърлени с различни мотиви.

Третото четене на сговористкия законопроект за изменение и допълнение на ЗЗБОП се състои на 6 юли 1924 г., т. е. на следващия ден след приемането му на второ четене [Ст. **дневници** 6. VII. 1924, 2987-2989]. Дискусиите този път не са толкова продължителни и задълбочени. Отново депутати от ДСг (Недялко Колушев, Владимир Руменов) призовават от законопроекта да отпадне споменаването на гръцко-българската конвенция от 1919 г. Мотивът е, че със споменаването в ЗЗБОП на този наложен на България договор „като че ли тацитно се помиряваме с това положение, против което протестираме“ и че „одобряваме едно положение, което всъщност никой българин не одобрява“. Владимир Руменов определя въпросът за изселването, залегнал в конвенцията, като „най-грозното петно на цивилизацията и на човечеството“, като „нещо непоносимо и за човечеството, и за общочовешкия морал“. И този път гласът на тези депутати (макар и от управляващата партия) не е чул.

Не е одобрено и повторното предложение на Д. Хаджидимов размерът на сумата, която могат да получат като заем бежанците, да е точно 50 000 лв. (а не **до** 50 000 лв., което би означавало „да се продължи оная развращающа практика, констатирана досега при раздаване на кредитите: даване на рушвети и всевъзможни злоупотребления, и използване на закона от хора, които нямат това право“). С аргумента, че „трябва да гледаме възможното“ сговористите отхвърлят и това предложение.

От името на социалдемократите в дискусиата на трето четене се включва Асен Господинов. Той не излиза с конкретно предложение за изменение и допълнение на законопроекта, но обръща внимание, че обещаните кредити не се осигуряват навреме и „стават работи много непохвални, които карат бежанците да се чувстват стократно унижени, че им е дошла идея да

протегнат ръка да се възползват от това законодателство“. Асен Господинов дава за пример бежанския квартал до Княжево в София. Там през 1923 г. е започнато строителството на стотици къщи, които обаче поради липса на средства са останали недостроени. Причината е, че в много случаи заемите се получават след много месеци молби „дайте, дайте, дайте“, когато вече е отминал строителният сезон. Призивът на социалдемократическия депутат е обещаните кредити да се отпускат на преселниците навреме, „за да не ги карат да се отчайват и да проклинат деня, когато са дошли като бежанци в тази страна“.

В края на дебатите законопроектът на сговористите е гласуван за последен път. На 26 юли 1924 г. той е обнародван в „Държавен вестник“ [Дв. 92 – 26. VII. 1924].

Поредното допълнение към общата концепция на управляващите по разрешаване на бежанския въпрос се осъществява през март 1928 г., по време на второто правителство на Демократическия сговор начело с Андрей Ляпчев (1926–1931 г.). Става въпрос за допълнение към чл. 33 („Бежанците от български произход, заселени в пределите на царството по реда, предвиден от настоящия закон, стават по право български поданици и членове на общините, в района на които са установени“). Като забележка към оригиналния текст правителството на А. Ляпчев прави предложение за специално уточнение, че лицата от български произход, изселили се от Бесарабия и от южно-руските провинции, и заселили се в пределите на Царството, с разрешение от МВРНЗ стават по право български поданици и членове на общините, в района на които се установяват, без обаче да се ползват от облагите на ЗЗБОП [Приложения 1927/1928, № 66, с. 295]. В мотивите на правителството за тази промяна се посочва, че като последица от войните, освен българските бежанци, дошли от Македония, Тракия, Добруджа, Мала Азия и Западните покрайнини, за да се заселят в България идват и български бежанци от Бесарабия и южно-руските провинции. Целта на предложената промяна е свързана преди всичко с уреждането на тяхното поданство [Приложения 1927/1928, № 66, с. 295]. Предложението е гласувано на второ [Ст. дневници 9. III. 1928, 967-968] и трето четене [Ст. дневници 13. III. 1928, с. 983], без да се стигне до каквито и да било дискусии по самото допълнение или по бежанския въпрос като цяло, и е обнародвано в „Държавен вестник“ на 28 март 1928 г. [Дв. 293 – 28. III. 1928]

Това е последната, документално установена, промяна в ЗЗБОП, която разкрива оформянето на цялостната концепция на управляващите по разрешаването на бежанския въпрос в рамките на този закон. Фактически през годините на второто сговористко правителство (на А. Ляпчев), както и при последвалите го кабинети, Законът за заселването на бежанците и обезпечаване на поминъка им, без да е официално отменен, бива заместен с нови законодателни инициативи, отговарящи на изменилите се условия и на възгледите на управляващите за разрешаване на бежанския въпрос, съобразно тези условия.

***

От дебатите, свързани със създаването, промените и допълненията на ЗЗБОП, става ясно, че в българското обществено пространство по това време съществуват две основни концепции за разрешаване на бежанския въпрос.

Първата разглеждана концепция и в хронологично отношение се появява по-рано. Тя е продължение на наложеното в предходния исторически период разбиране за разрешаване на този въпрос, което доминира в политиката на българската държава през цялата епоха от Освобождението през 1878 г. (с появата на първите бежанци от останалите под чужда власт български земи), та чак до края на Първата световна война през 1918 г. (и съответно Ньойския мир от 1919 г.) и продължава да се тиражира през целия проучван хронологичен диапазон. Тази концепция се основава на идеята, че бежанският проблем е с временен характер и той ще ангажира вниманието на властимащите за кратък период, само дотогава, докато стане

възможно свободно и безпрепятствено завръщане на бежанците по родните им места. Неин активен поддръжник и по време на парламентарните прения по ЗЗБОП през 1920 г. си остава Стоян Костурков от Радикалната партия. В съответствие с тази идея са и предначертаните от тях мерки за осъществяването ѝ. Става въпрос за действия, свързани с временно настаняване (придружено с минимално осигуряване на прехрана, облекло, медицинска помощ), което обикновено се случва в близост до границата, край жп гари и др. Те са от такъв характер, тъй като се очаква възможно най-скоро условията в напуснатата област да се нормализират или чрез въвеждане на реформи от страна на съседните държави, или чрез насилствено присъединяване на съответните земи към българското царство. Тази концепция има различни основания. Във външнополитическо отношение тя отразява стремежа на управляващите за справедливо разрешаване на българския национален въпрос, посредством включване в рамките на единна България на всички територии, обитавани приоритетно от българско население. Във вътрешнополитически аспект тя свежда до минимум потребните от страна на държавата средства за нейната реализация и гарантира ограничаване на негативните икономически и обществени последици за България (по-високи нива на безработица и бедност, по-изострени и масови социални конфликти и др.). Двете национални катастрофи, породени от участието на България в Балканската, Междусъюзническата и Първата световна война, предопределят формирането на идеята и предприемането на действия от управляващите (първоначално от БЗНС, а след 1923 г. – и на Демократическия сговор), подкрепяни и от представители на опозицията, по отношение на приемането и прилагането на мерки с относително постоянен характер (преди всичко осигуряване на постоянно жилище и поминък) спрямо установилите се и установяващите се български преселници от Македония, Тракия, Добруджа, Западните покрайнини и др. Общо е становището, че, породени преди всичко от непремерения национализъм на старите режими и амбициите на бившия цар Фердинанд, тези процеси до голяма степен са с необратим характер. Така новите следвоенни обстоятелства налагат разработването на втората основна концепция за разрешаването на бежанския въпрос – тази, според която на бежанците, трябва да се гледа като на население, което се заселва в страната за постоянно и всички действия в това направление трябва да са насочени към безпроблемното осъществяване на този процес. Тази стратегическа промяна във възгледите по бежанския въпрос, която се официализира чрез ЗЗБОП за пръв път от правителството на БЗНС (1920–1923), се обуславя от загубата на непосредствената, скорошна перспектива България да получи по един или друг начин правото на държавен суверенитет върху отнетите земи, а също и от илюзорната възможност съседните балкански страни да осигурят права на национални малцинства на останалите да живеят извън границите на българското царство сънародници по кръв, вяра и език. На второ място, става пределно ясно, че такъв сериозен въпрос като бежанския не може да бъде разрешен без активната намеса на държавата. Но в основата ѝ следва да залегне преди всичко едно актуално ново и комплексно законодателство по бежанския въпрос, което е липсвало до този момент. На трето място трябва да се отбележи, че държавната намеса, стъпваща на написването и приемането на ЗЗБОП, не е самоцелна, а предполага чрез едно активно подпомагане на преселниците при тяхното настаняване и обезпечаване на поминъка им да ги превърне в хора, полезни за обществото и държавата във всяко едно отношение. Обратният вариант – липса на политическа воля за решаване на многобройните и тежки проблеми на преселниците – би довел до радикализирането на последните и до въвлечането им (според разбиранията на законотворците в онези години) в борбите на комунистическата левица за премахване на съществуващата система и на замяната ѝ (по примера на Съветска Русия) със социалистически модел на управление – перспектива, която не среща одобрението на водещите политически (извън БКП) и (най-вече) икономически фактори в страната, а и зад граница.

Тази концепция се запазва непроменена в основата си и по време на управлението на Демократическия сговор (1923–1931). Внесените промени в ЗЗБОП по времето на сговористкия режим е с цел да се преодолеят слабостите на Закона, във вида му приет от земеделското

правителство, да се премахне възможността за злоупотреби, да допринесе той за действителното разрешаване на българския бежански въпрос и в крайна сметка по този начин да създаде условия за едно относително омиротворяване на българското общество. Общото в действията на БЗНС и ДСг по реализиране на тази концепция е именно стремежът да се неутрализира радикализацията на прокудениците и попадането им под влиянието на набиращата популярност и заплашваща системата на управление Българска комунистическа партия.

Другото, което обединява възгледите на БЗНС и ДСг по този въпрос, може да се проследи във въведените през годините допълнения и промени в ЗЗБОП, както при едното, така и при другото управление. Всички те имат за цел постигане на по-добри резултати при разрешаването на българския бежански въпрос, съобразявайки се с натрупания практически опит при прилагането на Закона. За целта се налага разширяването на обекта на ЗЗБОП, както с други групи български бежанци, така и с други социални групи, които без да са преселници, също са жертва на войните и имат най-належаща нужда от държавна подкрепа. Наред с това се разширяват определени по-незначителни привилегии, а други получават (или претендират да получат) своето по-добро прецизиране – относно източниците на земя, за размера на отпускните кредити и др. Не на последно място, допълненията и промените в ЗЗБОП имат за цел подобряването на организационната структура, отговаряща за настаняването на бежанците и неутрализираща бюрократизма чрез премахването на възможните вратички за злоупотреби със закона.

Същевременно прави впечатление, че по време на дебатите във връзка с обсъжданията на допълненията към Закона от 5 юли 1924 г. се прави опит за реабилитация на концепцията за разрешаване на бежанския въпрос в страната, посредством осигуряване възможност на изселниците да се завърнат по родните си места. Това мнение се споделя под една или друга форма и от отделни комунистически, социалдемократически, сговористки, земеделски и други депутати (например Димо Хаджидимов от БКП, Михаил Донсузов от БРСДП, Стоян Костурков от Демократическия сговор, Минчо Дилянов от БЗНС). Основното в тяхната сравнително сходна позиция е да се търсят начини за завръщане на бежанците по родните им места, но вече не чрез българска военна намеса, и не толкова чрез преговори със съседните балкански страни, колкото чрез активна дипломатическа дейност в Обществото на народите и в търсене на съдействие от страна на държавите-победителки в Първата световна война, главно Франция, Великобритания и САЩ. Един успех на тази дипломатическа дейност би спомогнал за кардиналното разрешаване на българския бежански въпрос. Действителността обаче е съвсем различна. Ясно е на всички тогавашни трезво мислещи политици, че на този етап от историческото развитие на страната тази идея не би била реално осъществима.

Обобщаване на изложения дотук материал относно еволюцията на концепциите за разрешаване на българския бежански въпрос през 20-те години на XX век, налага следната важна констатация. Парадоксално, за разлика от много други проблеми от този период, по темата за разрешаването на българския бежански въпрос не се забелязва антагонизъм в концепциите на управляващи (БЗНС, Демократически сговор) и опозиция (БКП, БРСДП, Демократическа партия и др.), общото във възгледите им категорично доминира над различията. Затова в случая не би било правилно да се говори за „концепция на управляващи“ или „концепция на опозиция“, за „земеделска концепция“, „демократична концепция“ или „комунистическа концепция“. Т.е. тук няма противоборство на различни политически концепции, отличаващи се в своята същност, а по-скоро се отчита обединението около една общонационална концепция, която обаче еволюира съобразно вътрешните и особено съобразно международните обстоятелства. Това е може би една от причините българският бежански въпрос, макар и бавно, съпътстван с много трудности, постепенно да намира своето разрешение във времето.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Извори / Sources

Приложения 1923/1924 – Приложения към стенографските дневници, 21 обикновено народно събрание, I редовна сесия, 1923/1924, Приложение № 61, 287-288 [**Prilozheniya** 1923/1924 – Prilozheniya kum stenografските dnevnitsi na 21 obiknoveno narodno subranie, I redovna sesiya, 1923/1923 g., Prilozhenie № 61, 287-288]

Приложения 1927/1928 – Приложения към стенографските дневници, 22 обикновено народно събрание, I редовна сесия, 1927/1928, Приложение № 66, с. 295 [**Prilozheniya** 1927/1928 – Prilozheniya kum stenografските dnevnitsi na 22 obiknoveno narodno subranie, I redovna sesiya, 1927/1928 g., Prilozhenie № 66, s. 295]

Ст. дневници 12. XI. 1920 – Стенографски дневници на 19 обикновено народно събрание, I редовна сесия, 14 заседание, 12. XI. 1920 [**St. dnevnitsi** 12. XI. 1920 – Stenografски dnevnitsi na 19 obiknoveno narodno subranie, I redovna sesiya, 14 zasedanie, 12. XI. 1920]

Ст. дневници 31. X. 1922 – Стенографски дневници на 19 обикновено народно събрание, III редовна сесия, 11 заседание, 31. X. 1922 [**St. dnevnitsi** 31. X. 1922 – Stenografски dnevnitsi na 19 obiknoveno narodno subranie, III redovna sesiya, 11 zasedanie, 31. X. 1922]

Ст. дневници 2. XI. 1922 – Стенографски дневници на 19 обикновено народно събрание, III редовна сесия, 12 заседание, 2. XI. 1922 [**St. dnevnitsi** 2. XI. 1922 – Stenografски dnevnitsi na 19 obiknoveno narodno subranie, III redovna sesiya, 12 zasedanie, 2. XI. 1922]

Ст. дневници 21. IV. 1924 – Стенографски дневници на 21 обикновено народно събрание, I редовна сесия, 71 заседание, 2. XI. 1922 [**St. dnevnitsi** 21. IV. 1924 – Stenografски dnevnitsi na 21 obiknoveno narodno subranie, I redovna sesiya, 71 zasedanie, 2. XI. 1922]

Ст. дневници 5. VII. 1924 – Стенографски дневници на 21 обикновено народно събрание, I редовна сесия, 120 заседание, 5. VII. 1924 [**St. dnevnitsi** 5. VII. 1924 – Stenografски dnevnitsi na 21 obiknoveno narodno subranie, I redovna sesiya, 120 zasedanie, 5. VII. 1924]

Ст. дневници 6. VII. 1924 – Стенографски дневници на 21 обикновено народно събрание, I редовна сесия, 121 заседание, 6. VII. 1924 [**St. dnevnitsi** 6. VII. 1924 – Stenografски dnevnitsi na 21 obiknoveno narodno subranie, I redovna sesiya, 121 zasedanie, 6. VII. 1924]

Ст. дневници 9. III. 1928 – Стенографски дневници на 22 обикновено народно събрание, I редовна сесия, 54 заседание, 9. III. 1928 [**St. dnevnitsi** 9. III. 1928 – Stenografски dnevnitsi na 22 obiknoveno narodno subranie, I redovna sesiya, 54 zasedanie, 9. III. 1928]

Ст. дневници 13. III. 1928 – Стенографски дневници на 22 обикновено народно събрание, I редовна сесия, 55 заседание, 13. III. 1928 [**St. dnevnitsi** 13. III. 1928 – Stenografски dnevnitsi na 22 obiknoveno narodno subranie, I redovna sesiya, 55 zasedanie, 13. III. 1928]

Периодичен печат

Дв. 214 – 21. XII. 1920 – Държавен вестник, № 214, 21 декември 1920 г. [**Dv.** 214 – 21. XII. 1920 – Durzhaven vestnik, № 214, 21 dekemvri 1920 g.]

Дв. 195 – 30. XI. 1922 – Държавен вестник, № 195, 30 ноември 1922 г. [**Dv.** 195 – 30. XI. 1922 – Durzhaven vestnik, № 195, 30 noemvri 1922 g.]

Дв. 92 – 26. VII. 1924 – Държавен вестник, № 92, 26 юли 1924 г. [**Dv.** 92 – 26. VII. 1924 – Durzhaven vestnik, № 92, 26 yuli 1924 g.]

Дв. 293 – 28. III. 1928 – Държавен вестник, № 293, 28 март 1928 г. [**Dv.** 293 – 28. III. 1928 – Durzhaven vestnik, № 214, 28 mart 1928 g.]

Публикации / Publications

Косатев, Т. 1975 – Косатев, Тодор. Настаняване на бежанците в Бургаски окръг (1919–1931 г.). – В: Исторически преглед, 1975, № 2, 57–69 [Т. Kosatev. Nastanyavane na bezhantsite v Burgaski okrug (1919–1931 g.). – V: Istoricheski pregled, 1975, № 2, 57–69.]

Косатев, Т. 1983 – Косатев, Тодор. Политиката на правителството на БЗНС по бежанския въпрос (1919–1923). – В: Известия на Института по история, 1983, т. 26, 44–79 [Т. Kosatev. Politikata na

pravitelstvoto na BZNS po bezhanskiya vupros (1919–1923). – V: Izvestiya na Instituta po istoriya, 1983, t. 26, 44–79.]

Димитров, Г. В. 1979 – Димитров, Георги Великов. Бежанският проблем при управлението на БЗНС (1920–1923 г.). – Исторически преглед, 1979, № 1, 50–68 [Georgi Velikov Dimitrov. Bezhanskiyat problem pri upravlението na BZNS (1920 – 1923 g.). – Istoricheski pregled, 1979, № 1, 50–68.]

Димитров, Г. В. 1985 – Димитров, Георги Великов. Настаняване и оземляване на българските бежанци (1919–1939). Благоевград, 1985 [Georgi Velikov Dimitrov. Nastanyavane i ozemlyavane na bulgarskite bezhantsi (1919–1939). Blagoevgrad, 1985.]

Щерионов и кол. 2018 – Щерионов, Щелиян. и кол. Мерки за преодоляване на демографските проблеми, съществуващи в България през периода 1879–1989 г. – В: ИИНЧ-БАН. Мерки за преодоляване на демографската криза в Република България, т. 6. София, 2018 [Shteliyan Shterionov i kol. Merki za preodolyavane na demografските проблеми, sushtestvuvashi v Bulgaria prez perioda 1879–1989 g. – V: IINCH-BAN. Merki za preodolyavane na demografската криза v Republika Bulgaria, t. 6. Sofia, 2018.]

Пейковска, П. 2019 – Пейковска, Пенка. Демографски аспекти на миграциите в България 1912–1944 г. София, 2019 [Penka Peikovska. Demografски aspekti na migratsiite v Bulgaria 1912–1944 g. Sofia, 2019.]

Калчев, Й. 2001 – Калчев, Йордан. Външна миграция на населението в България. Русе, 2001 [Jordan Kalchev. Vunshna migratsiya na naselenieto v Bulgariya. Ruse, 2001.]